قاعده لطف در آینه فلسفه مشاء و حکمت متعالیه

۱. زهرا خوش‌کام: دانشجوی دکتری، گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۲. محمود عبایی کوپایی*: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

۳. محمد صافحیان: گروه فلسفه و کلام اسلامی، واحد تهران جنوب، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: Mahmood.abaee44@iau.ac.ir

چکیده

این پژوهش به تحلیل تطبیقی قاعده لطف در دو نظام فلسفی برجسته اسلامی فلسفه مشاء و حکمت متعالیه می‌پردازد. هدف اصلی، شناسایی تفاوت‌های بنیادین در مبانی هستی‌شناختی این دو نظام و تأثیر آن بر تبیین مفهوم، ماهیت و کارکردهای لطف الهی است. پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در این روش، ابتدا مبانی نظری قاعده لطف در هر دو نظام به صورت توصیفی استخراج و تبیین شده، سپس این یافته‌ها در سه محور اصلی مبانی هستی‌شناختی، ماهیت لطف، و کارکردهای آن مورد تحلیل تطبیقی قرار گرفته‌اند. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در فلسفه مشاء، لطف بر مبنای نظریه صدور، نظام عقول طولی و ضرورت وجودی تبیین می‌شود و جایگاهی متافیزیکی در ساختار هستی یافته است. در این نظام، لطف به مثابه قانونی حاکم بر فیضان الهی عمل می‌کند و نقش محوری در رابطه واجب با ممکنات، عنایت الهی و نظام احسن دارد. در مقابل، حکمت متعالیه با تکیه بر اصول اصالت وجود، حرکت جوهری و تشکیک وجود، تفسیری پویا و تکاملی از لطف ارائه می‌دهد که در آن لطف به مثابه نیرویی دینامیک در مسیر کمال‌یابی انسان عمل می‌کند و مراتب مختلفی متناسب با درجات وجودی دارد. تحلیل تطبیقی نشان داد که علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین در مبانی هستی‌شناختی، هر دو نظام بر ضرورت عقلی لطف، اهمیت آن در عدالت الهی و نقش کلیدی آن در هدایت انسان تأکید دارند. فلسفه مشاء با رویکرد متافیزیکی و صدوری بر بعد هستی‌شناختی و ساختاری لطف متمرکز است، در حالی که حکمت متعالیه تفسیری پویا و تکاملی ارائه می‌دهد. این تمایزات موجب غنای مفهوم لطف و گسترش ابعاد آن در الهیات اسلامی شده است.

کلیدواژگان: *قاعده لطف، فلسفه مشاء، حکمت متعالیه، ابن‌سینا، فارابی، ملاصدرا، عدالت الهی، صدور، تشکیک وجودی*

شیوه استناددهی: خوش‌کام، زهرا.، عبایی کوپایی، محمود.، و صافحیان، محمد. (۱۴۰۵). قاعده لطف در آینه فلسفه مشاء و حکمت متعالیه. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۴)، ۲۲-۱.

تاریخ ارسال: ۸ تیر ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۴ مهر ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۲ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۲۶ مهر ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ آبان ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به‌صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Principle of Lutf in the Mirror of Peripatetic Philosophy and Transcendent Theosophy

1. Zahra Khoshkam: PhD Student, Department of Philosophy and Islamic Theology, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
2. Mahmoud Abaei Koupaei*: Department of Philosophy and Islamic Theology, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran
3. Mohammad Safehian: Department of Philosophy and Islamic Theology, ST.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

*Corresponding Author's Email: Mahmood.abaee44@iau.ac.ir

Abstract

This study provides a comparative analysis of the principle of lutf (divine grace) within two prominent systems of Islamic philosophy: Peripatetic philosophy and Transcendent Theosophy (al-Hikmah al-Muta'aliyah). The primary objective is to identify the fundamental differences between the ontological foundations of these two philosophical systems and to examine how these differences affect the explanation of the concept, nature, and functions of divine grace. The present study adopts a descriptive-analytical method and is based on library research. Accordingly, the theoretical foundations of the principle of lutf in both systems were first extracted and explicated descriptively; the findings were then subjected to comparative analysis along three principal dimensions: ontological foundations, the nature of lutf, and its functions. The findings indicate that, in Peripatetic philosophy, lutf is explained on the basis of the theory of emanation, the hierarchical order of intellects, and existential necessity, thereby acquiring a metaphysical position within the structure of being. Within this system, lutf operates as a principle governing divine emanation and plays a central role in the relationship between the Necessary Existent and contingent beings, divine providence, and the best possible order of existence. By contrast, Transcendent Theosophy, drawing on the principles of the primacy of existence, substantial motion, and the gradation of existence, offers a dynamic and evolutionary interpretation of lutf, according to which divine grace functions as a dynamic force in the human process of attaining perfection and possesses different degrees corresponding to various levels of existence. The comparative analysis demonstrates that, despite fundamental differences in their ontological foundations, both systems emphasize the rational necessity of lutf, its significance for divine justice, and its crucial role in human guidance. Peripatetic philosophy, through its metaphysical and emanationist approach, concentrates primarily on the ontological and structural dimensions of lutf, whereas Transcendent Theosophy presents a dynamic and developmental interpretation of it. These distinctions have contributed to the conceptual enrichment of lutf and the expansion of its dimensions within Islamic theology and philosophy.

Keywords: *Principle of Lutf; Peripatetic Philosophy; Transcendent Theosophy; Avicenna; al-Farabi; Mulla Sadra; Divine Justice; Emanation; Gradation of Existence*

How to cite: Khoshkam, Z., Abaei Koupaei, M., & Safehian, M. (2026). The Principle of Lutf in the Mirror of Peripatetic Philosophy and Transcendent Theosophy. *Sharia, Philosophy and Ethics*, *4*(4), 1-22.

Submit Date: 29 June 2026

Revise Date: 26 September 2026

Accept Date: 04 October 2026

Initial Publish Date: 18 October 2026

Final Publish Date: 23 October 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The principle of *lutf* occupies a significant position in Islamic theology and philosophy because it addresses the manner in which divine grace, assistance, guidance, and benevolence relate to human agency, moral responsibility, divine justice, and the perfection of created beings. In classical Islamic theology, *lutf* generally refers to a divine act that brings the morally responsible human being closer to obedience and distances that person from disobedience without eliminating free will or producing compulsion. This conception became particularly important in Muʿtazilite and Imami theology, where it was employed to explain the rational coherence of divine justice, the necessity of prophecy, moral obligation, and, in Imami thought, the necessity of the Imamate. Shaykh Mufid interprets *lutf* in relation to divine generosity and benevolence, while Sayyid Murtada connects it to the divine purpose of making obedience and the attainment of reward realistically accessible to human beings (2, 3). Earlier and later theologians further refined the concept by distinguishing between forms of grace that merely bring the agent closer to obedience and those that function as conditions for the realization of obedience, while insisting that neither form abolishes human freedom (7, 11, 12). The Muʿtazilite tradition similarly developed *lutf* in connection with divine justice and the rational principle that God does not neglect what contributes to the moral good of responsible agents, whereas Ashʿarite theologians resisted the claim that any act could be rationally obligatory upon God, emphasizing divine omnipotence and freedom instead (5, 13, 14). The historical development of this doctrine demonstrates that *lutf* gradually moved beyond a narrowly theological framework and acquired broader philosophical implications, especially when concepts such as emanation, providence, existential necessity, and the ontological hierarchy of beings were integrated into its interpretation (1, 4).

Within Peripatetic philosophy, the principle of *lutf* is not usually formulated as an independent metaphysical doctrine; rather, its philosophical meaning is reconstructed through the interconnected theories of the Necessary Existent, emanation, hierarchical intellects, divine providence, and the best possible order. The Peripatetic distinction between existence and essence establishes the fundamental metaphysical difference between the Necessary Existent and contingent beings: the Necessary Existent possesses existence through itself, whereas contingent beings require a cause for their existence (14, 15). Within this framework, the theory of emanation explains how multiplicity proceeds from the absolutely simple First Principle through a structured hierarchy beginning with the First Intellect and extending through successive intellects and celestial souls to the sublunary world (6, 16). Divine *lutf* can therefore be interpreted as an aspect of the universal effusion of being and perfection from the Necessary Existent to contingent beings according to their capacities. The First Cause, by virtue of absolute perfection, is the source of goodness and cannot be characterized by deficiency in the communication of perfection. Farabi's cosmology presents existence as proceeding from the First according to an ordered hierarchy in which each level receives perfection in proportion to its ontological receptivity (16). Ibn Sina's doctrine of divine providence similarly defines providence as God's knowledge of Himself as the principle of the best order of all beings, such that the order of the cosmos follows from divine knowledge and perfection (17). In this context, *lutf* is not an externally added act but can be interpreted as inseparable from divine providence and the necessary communication of goodness. This interpretation gives *lutf* a distinctly metaphysical character: rather than being confined to God's moral assistance to human beings, it becomes part of the ontological structure through which beings receive existence, order, guidance, and the conditions necessary for the realization of their proper perfections.

The role of hierarchical intellects is especially important in the Peripatetic interpretation of divine guidance. In the cosmological systems of Farabi and Ibn Sina, the Active Intellect constitutes the final immaterial intellect in the chain of emanation and plays a direct role in the intellectual perfection of the human soul. It actualizes intelligibles for human cognition and enables the rational soul to advance from potential intellect toward

acquired intellect and intellectual perfection (15, 16). Consequently, one of the principal manifestations of *lutf* in the Peripatetic framework is the mediation of intellectual perfection through the Active Intellect. Farabi extends this relation into the political and prophetic domain, where prophecy and the organization of the virtuous city depend upon the reception of higher intellectual and imaginative forms, thereby connecting divine guidance with both individual perfection and collective order (16). Ibn Sina similarly situates human perfection within a cosmological structure in which the human intellect receives intelligible forms from the Active Intellect and progressively achieves higher levels of actuality (15). The Peripatetic account also connects *lutf* with the doctrine of the best possible order and the problem of evil. Because divine providence establishes the universe in accordance with the most perfect possible arrangement, apparent deficiencies are not understood as failures of divine grace but as consequences of the limited receptivity of contingent beings and the necessary conditions of the material order (17). Divine justice, in this perspective, consists in the proper ordering of beings according to their capacities and ontological positions. Accordingly, *lutf* functions within a stable metaphysical system in which every being receives the degree of existence, perfection, and guidance appropriate to its nature. The Peripatetic conception is thus predominantly structural, hierarchical, and ontological, with grace mediated through the architecture of emanation and the intelligible order of the cosmos.
Transcendent Theosophy transforms this interpretation by grounding the entire philosophical system in the primacy of existence, the gradation of existence, substantial motion, and the union of intellect and intelligible. According to the principle of the primacy of existence, existence is the fundamental reality, whereas quiddities are conceptual abstractions; consequently, all perfection belongs ultimately to existence itself (18). Divine *lutf*, within such an ontology, is therefore not merely an external assistance bestowed upon beings but can be understood as an existential perfection flowing from the Necessary Existent, who is pure existence and pure perfection. The principle of the gradation of existence further establishes that all beings participate in one reality of existence while differing in intensity and weakness, perfection and deficiency. This doctrine provides a basis for understanding divine grace as graded rather than uniform: every being receives divine perfection in accordance with its ontological capacity and existential rank (18). The concept of *lutf* consequently acquires a more flexible and dynamic structure than in the Peripatetic system because grace is not transmitted only through discrete cosmological intermediaries but is correlated with the existential degree of the recipient. Substantial motion deepens this transformation by presenting material beings, and especially the human soul, as undergoing continuous ontological becoming rather than merely accidental change. Human existence is therefore not fixed but advances from potentiality toward actuality through successive degrees of perfection (18). Within this framework, divine *lutf* accompanies the process of existential transformation itself. It can be understood as a continuous source of guidance and perfection operating throughout the human journey rather than as a static metaphysical provision established once within the cosmic order. This interpretation is particularly important for explaining the spiritual and intellectual development of the human person, since grace becomes inseparable from the movement of the soul toward higher modes of existence.
The comparison between the two systems reveals both substantial agreement and fundamental divergence. Both Peripatetic philosophy and Transcendent Theosophy regard the communication of goodness and perfection as inseparable from divine perfection, and both therefore provide philosophical grounds for regarding *lutf* as rationally necessary in relation to the perfection of God and the order of created existence. In Peripatetic philosophy, this necessity is explained through the completeness of the cause and the principle that the effect necessarily follows from a complete cause, while in Transcendent Theosophy it is reformulated through the primacy and gradation of existence, according to which pure existence is pure perfection and is the source of all lower degrees of existential perfection (15, 18). Both systems also connect *lutf* with divine justice. The Peripatetic understanding of justice emphasizes the placement of each being within its appropriate ontological position in the best cosmic order, whereas Transcendent Theosophy interprets justice in relation to

the differentiated existential capacities of beings and the graded reception of divine perfection (16, 18). Nevertheless, the two systems differ significantly in the nature and mechanism of grace. Peripatetic philosophy presents a more static and hierarchical model in which divine perfection reaches lower beings through the ordered sequence of intellects, and human intellectual guidance is especially associated with the Active Intellect. Transcendent Theosophy presents a more dynamic model in which *lutf* participates in the ongoing substantial transformation of the human soul. It also expands the functions of grace beyond intellectual cognition toward spiritual development, existential ascent, the four intellectual journeys, eschatological return, and the broader relation between human beings and divine reality (18). Thus, whereas the Peripatetic interpretation is primarily cosmological and metaphysical, the Sadrian interpretation integrates metaphysics, epistemology, spirituality, and eschatology into a more comprehensive understanding of divine grace.

In conclusion, the comparative analysis demonstrates that the principle of *lutf* acquires distinct philosophical meanings according to the ontological foundations of the system within which it is interpreted. Peripatetic philosophy explains divine grace through the metaphysics of emanation, existential necessity, hierarchical intellects, providence, and the best possible order, thereby assigning *lutf* a predominantly structural and cosmological function. Transcendent Theosophy, while preserving the idea that divine perfection necessarily entails the communication of goodness, reconstructs the principle through the primacy and gradation of existence and especially through substantial motion, transforming grace into a dynamic and developmental reality accompanying beings in their movement toward perfection. The two systems nevertheless converge in affirming the rational intelligibility of divine grace, its compatibility with divine justice, and its decisive role in guiding human beings toward their appropriate perfection. Their principal difference lies not in whether divine grace exists, but in how it operates and how the relation between God, existence, and human perfection is metaphysically conceived. The Peripatetic framework emphasizes mediation, hierarchy, and cosmic structure, whereas Transcendent Theosophy emphasizes ontological continuity, gradation, existential transformation, and spiritual ascent. This comparison therefore shows that the concept of *lutf* can serve as an important point of intersection between Islamic theology and philosophy, enabling classical theological questions concerning guidance, freedom, justice, evil, prophecy, and human perfection to be reconsidered within more comprehensive metaphysical frameworks. The conceptual development from Peripatetic philosophy to Transcendent Theosophy also demonstrates the capacity of Islamic philosophy to reinterpret theological doctrines without abandoning their fundamental religious significance, while simultaneously enriching them through deeper ontological and anthropological analysis.

مقدمه

قاعده لطف، به‌عنوان یکی از قواعد بنیادین علم کلام اسلامی، نقش محوری در ساختار اندیشه متکلمان و فیلسوفان مسلمان ایفا کرده است. این قاعده که مضمون آن از متون مقدس اسلامی قابل استنباط است، در طول تاریخ تکوین اندیشه اسلامی، مسیر تحولی پیچیده‌ای را پیموده و در مکاتب کلامی و فلسفی مختلف، تفسیرها و کاربردهای متنوعی یافته است (1).

در اصطلاح کلامی، لطف به هر عاملی اطلاق می‌شود که خداوند نسبت به مکلف انجام می‌دهد و این عمل الهی موجب می‌شود که بنده به طاعت نزدیک‌تر و از معصیت دورتر گردد، بدون آنکه منجر به سلب اختیار و جبر شود (2). سید مرتضی در تعریف دقیق‌تری می‌نویسد: «لطف چیزی است که به انجام طاعت دعوت می‌کند و تقسیم می‌شود به آنچه که مکلف نزد انجام آن، طاعت را انتخاب می‌کند» (3).

در قرآن کریم، مفهوم لطف با تعابیر گوناگونی همچون «هدایت»، «توفیق»، «تأیید» و «عنایت» تجلی یافته که ناظر بر کمک و یاری الهی به انسان در مسیر تکامل معنوی هستند. آیاتی مانند «اللَّهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ» (شوری: ۱۹) و «إِنَّ رَبِّي لَطِيفٌ لِمَا يَشَاءُ» (یوسف: ۱۰۰) از جمله آیاتی هستند که مفسران به استناد آن‌ها به تبیین لطف الهی پرداخته‌اند.

متکلمان معتزله در استخراج، تدوین و بهره‌گیری کلامی از این قاعده پیشگام بوده‌اند (4). شخصیت‌هایی چون ابوالحسن خیاط و قاضی عبدالجبار همدانی از نخستین کسانی بودند که قاعده لطف را به‌صورت منسجم مطرح و از آن در اثبات عدالت الهی و ضرورت بعثت انبیاء استفاده کردند. قاضی عبدالجبار در کتاب «المغنی فی ابواب التوحید و العدل» به تفصیل درباره این قاعده بحث کرده و آن را یکی از ارکان اصل عدل معتزلی دانسته است (5).

متکلمان امامیه نیز از همان دوران اولیه، این قاعده را پذیرفته و آن را مبنای اثبات لزوم امامت قرار دادند. شیخ مفید در «اوائل المقالات» می‌نویسد: «آنچه اصحاب لطف از لطف واجب می‌دانند، فقط از جهت جود و کرم واجب است» (2). سید مرتضی نیز در «الذخیره» به تفصیل به تبیین این قاعده پرداخته و آن را با رحمت و کرم الهی پیوند داده است (3).

با ورود این قاعده به حوزه فلسفه اسلامی، ابعاد جدیدی از آن آشکار شد. فلاسفه مشاء، به‌ویژه فارابی و ابن‌سینا، با تکیه بر نظام هستی‌شناختی خود که بر نظریه صدور و عقول طولی استوار بود، تفسیری متافیزیکی از لطف ارائه دادند که آن را از محدوده کلام محض فراتر برد. در این نظام، لطف نه‌تنها خصیصه‌ای الهی، بلکه قانونی حاکم بر کل نظام فیضان و صدور محسوب می‌شود (6).

از سوی دیگر، حکمت متعالیه صدرالمتألهین که بر مبنای چهار سفر عقلانی استوار است، با ترکیب حکمت، عرفان و شریعت، نظام جامعی برای تبیین مسائل فلسفی و کلامی ارائه می‌دهد (7). در این نظام، لطف با تکیه بر اصول اصالت وجود، حرکت جوهری و تشکیک وجود، ابعاد پویا و تکاملی پیدا می‌کند که متمایز از رویکرد ایستای فلسفه مشاء است.

نیاز به بازخوانی قاعده لطف در پرتو مکاتب فلسفی مختلف از چند جهت حائز اهمیت است. نخست، تحولات فکری عصر معاصر و پیدایش پرسش‌های جدید در حوزه‌های مختلف علوم انسانی، ضرورت تطبیق مفاهیم کلامی کلاسیک با نظام‌های فکری مختلف را آشکار ساخته است. دوم، کمبود مطالعات تطبیقی در حوزه تلفیق کلام و فلسفه نیز از دیگر عوامل اهمیت این تحقیق محسوب می‌شود.

در عصر حاضر، مسائلی چون رابطه آزادی و هدایت الهی، نسبت عدالت و رحمت خداوند، مسئله شر و بلا، و کرامت انسانی، از جمله چالش‌هایی هستند که درک صحیح از قاعده لطف می‌تواند در حل آن‌ها مؤثر باشد (8). ضرورت پاسخ‌گویی به شبهات و چالش‌هایی که در عصر حاضر نسبت به باورهای دینی مطرح می‌شود، اهمیت این تحقیق را دوچندان می‌سازد.

پیشینه پژوهش

مطالعات درباره قاعده لطف را می‌توان در دو دسته کلی تقسیم کرد: پژوهش‌های کلامی و پژوهش‌های فلسفی.

در حوزه مطالعات کلامی، بیدهندی و محمدپور (4) در مقاله «تحلیل تطبیقی از قاعده لطف در دیدگاه متکلمان اسلامی» به بررسی دلایل عقلی اثبات وجوب لطف در کلام امامیه و معتزله پرداخته و نشان داده‌اند که دلایل عقلی اثبات وجوب لطف از طریق رحمت الهی و وجود کرم او دارای ضرورت عقلی یقینی هستند. این پژوهش اگرچه جامع است، اما به بُعد فلسفی قاعده لطف نپرداخته است.

سبحانی (8) در «فرهنگ عقاید و مذاهب اسلامی» به‌صورت مبسوط به تبیین قاعده لطف در کلام امامیه پرداخته و آن را یکی از قواعد مهم عدلیه دانسته است (8). وی تفاوت میان لطف مقرب و محصل را به‌دقت تبیین کرده و کارکردهای این قاعده در مسائل کلامی را نشان داده است.

ربانی گلپایگانی (4) در پژوهشی تاریخی به بررسی سیر تحول قاعده لطف در کلام اسلامی پرداخته و نشان داده که این قاعده ابتدا توسط معتزله مطرح شده، سپس به کلام امامیه راه یافته است (4).

در حوزه مطالعات فلسفی، کارهای محدودی انجام شده است. خرازی (1) در «قاعده لطف و کاربردهای آن در حکمت متعالیه» به بررسی نقش این قاعده در نظام ملاصدرا پرداخته، اما تحلیل تطبیقی با فلسفه مشاء ارائه نکرده است (1).

بنابراین، علی‌رغم وجود پژوهش‌های ارزشمند در حوزه کلامی، خلأ یک مطالعه تطبیقی جامع که مبانی فلسفی قاعده لطف را در دو نظام مشاء و حکمت متعالیه بررسی و تحلیل کند، کاملاً محسوس است. پژوهش حاضر در پی پر کردن این خلأ است.

سؤالات و اهداف پژوهش

پژوهش حاضر در پی پاسخ به سؤال اساسی زیر است:

سؤال اصلی: مبانی و کارکردهای قاعده لطف در فلسفه مشاء و حکمت متعالیه چگونه قابل تحلیل تطبیقی است؟

سؤالات فرعی: ۱. مبانی هستی‌شناختی قاعده لطف در فلسفه مشاء کدام‌اند؟ ۲. مبانی متافیزیکی این قاعده در حکمت متعالیه چگونه تبیین می‌شود؟ ۳. نقاط اشتراک و افتراق دو نظام در تبیین لطف چیست؟ ۴. کارکردهای کلامی این تطبیق در مسائل الهیات معاصر کدام‌اند؟

هدف کلی: تحلیل تطبیقی قاعده لطف در فلسفه مشاء و حکمت متعالیه

اهداف ویژه: ۱. تبیین مبانی نظری قاعده لطف در فلسفه مشاء ۲. تبیین مبانی متافیزیکی قاعده لطف در حکمت متعالیه ۳. بررسی نقاط اشتراک و افتراق دو رویکرد ۴. ارائه کارکردهای کلامی این تطبیق در مسائل معاصر

روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف، بنیادی و از نظر روش، توصیفی-تحلیلی است. روش گردآوری اطلاعات به‌صورت کتابخانه‌ای و با مراجعه به منابع اصلی فلسفی و کلامی انجام شده است. برای تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای کیفی استفاده شده که شامل مراحل زیر است:

۱. مرحله توصیف: استخراج و تبیین مبانی نظری قاعده لطف در هر دو نظام ۲. مرحله تحلیل: بررسی عمیق مفاهیم و استنتاج نتایج منطقی ۳. مرحله تطبیق: مقایسه ساختاری دو نظام در سه محور: مبانی هستی‌شناختی، ماهیت لطف، و کارکردهای آن ۴. مرحله ارزیابی: ارائه نقد و ارزیابی انتقادی دو رویکرد

منابع اصلی پژوهش شامل آثار فارابی، ابن‌سینا، علامه حلی، ملاصدرا، و متکلمان اسلامی مانند قاضی عبدالجبار، شیخ مفید و سید مرتضی است.

مبانی نظری و مفهوم‌شناسی تعریف و مفهوم لطف

معنای لغوی و اصطلاحی لطف

واژه «لطف» در لغت عربی از ریشه «ل-ط-ف» گرفته شده و در اصل به معنای ظرافت، نرمی، دقت در عمل و نفوذ اطلاق می‌شود (9). فراهیدی در کتاب العین می‌نویسد: «اللطف ضد العنف، واللطیف من أسماء الله تعالی» (10). این واژه در زبان عربی برای بیان ظرافت و نرمی در تعامل و همچنین برای توصیف امری که به‌صورت دقیق و غیرقابل‌احساس عمل می‌کند، به کار می‌رود.

در اصطلاح کلامی، لطف تعاریف مختلفی یافته که هرکدام جنبه‌ای از این مفهوم را برجسته می‌سازد. سید مرتضی در تعریف لطف می‌گوید:

«لطف چیزی است که به انجام طاعت دعوت می‌کند و تقسیم می‌شود به آنچه که مکلف نزد انجام آن، اگر چنین لطفی نبود، طاعت را انتخاب نمی‌کرد یا به آنچه که به انتخاب طاعت نزدیک‌تر می‌شود. هر دو قسم در این مشترکند که مکلف را به انجام طاعت دعوت می‌کنند» (3).

ابواسحاق نوبختی معنای دقیق‌تری ارائه می‌دهد:

«لطف امری است که خدای متعال برای مکلف انجام می‌دهد، که ضرری در آن نیست و می‌داند با وجود آن، طاعت از مکلف واقع می‌شود و اگر نباشد، مکلف اطاعت نمی‌کند» (11).

ابن میثم بحرانی از نظر لطف را این‌گونه تعریف می‌کند: «لطف چیزی است که مکلف با آن، به طاعت نزدیک و از انجام معصیت دور می‌شود و به حد الجاء نمی‌رسد» (12).

علامه حلی در شرح تجرید درباره معنای لطف می‌نویسد:

«چیزی که مکلف با وجود آن به انجام طاعت نزدیک‌تر و از انجام معصیت دورتر می‌شود (به این معنا که خداوند با انجام امور مکلف را کمک می‌کند تا به نحو آسان‌تری طاعت را انجام دهد و ترک معصیت نیز برای او آسان‌تر شود)، اما در توانا ساختن مکلف بر انجام تکلیف مؤثر نیست (یعنی مکلف بدون وجود لطف هم می‌تواند تکلیف را انجام دهد...) و نیز لطف نباید به حد الجاء رسیده و مکلف را مجبور به انجام طاعت نماید» (7).

از مجموع این تعاریف، عناصر اساسی تعریف لطف عبارت‌اند از: ۱. لطف فعلی الهی است که بر مکلف انجام می‌شود ۲. هدف آن نزدیک کردن مکلف به طاعت و دور کردن او از معصیت است ۳. این تأثیر به‌گونه‌ای است که مکلف را به حد جبر و الجاء نمی‌رساند ۴. لطف با حفظ اختیار مکلف همراه است ۵. لطف غیر از ابزار و شرایط تکلیف است

قاعده لطف در کلام اسلامی

الف) دیدگاه معتزله

معتزله، به‌عنوان نخستین گروهی که قاعده لطف را به‌صورت سیستماتیک مطرح کردند، آن را بر اساس اصل عدل الهی بنا نهادند. در نظر معتزله، خداوند عادل است و عدالت او اقتضا می‌کند که نسبت به بندگان خود لطف کند (8). این استدلال بر پایه اصل «الصلاح و الاصلح» استوار است که بیان می‌دارد خداوند همواره صالح‌ترین و بهترین عمل را انجام می‌دهد.

قاضی عبدالجبار همدانی، یکی از برجسته‌ترین متکلمان معتزله، در کتاب «المغنی» استدلال می‌کند که لطف به این دلیل واجب است که ترک لطف استفساد (به فساد کشیدن) است و استفساد قبیح است:

«ترک لطف در لطف است، لطف در طاعت است و در مفسده، مفسده است... پس ترک لطف مفسده است، بنابراین انجام لطف واجب است» (5).

ب) دیدگاه امامیه

متکلمان امامیه با پذیرش اصل قاعده لطف، تبیین خاص خود را از آن ارائه داده‌اند. شیخ مفید در اوائل المقالات می‌نویسد:

«آنچه اصحاب لطف از لطف واجب می‌دانند، فقط از جهت جود و کرم واجب است، نه از این حیث که شود گمان که عدل آن را واجب نموده باشد و اگر آن را انجام ندهد، ظالم باشد» (2).

این بیان نشان می‌دهد که امامیه وجوب لطف را نه از باب عدالت صرف، بلکه از باب رحمت و کرم الهی تبیین می‌کنند. سید مرتضی در الذخیره این نکته را تکمیل می‌کند:

«اگر غرض خدای تعالی در تکلیف تعریض بندگان به ثواب باشد و بداند که طاعت بندگان را اختیار نمی‌کنند، مگر در صورتی که خداوند فعلی (لطف) را انجام دهد، به مقتضای رحمت خداوند وجود لطف واجب خواهد بود که فعل این (لطف) را انجام دهد» (3).

متکلمان امامیه همچنین لطف را به دو نوع تقسیم کرده‌اند:

۱. لطف مقرب: آنچه مکلف را به طاعت نزدیک می‌کند، اما لزوماً منجر به حصول طاعت نمی‌شود.

۲. لطف محصل: آنچه با وجود آن، طاعت برای مکلف به نحو اختیاری حاصل می‌شود، اما بدون وجود آن، مکلف قادر به انجام تکلیف نیست (6).

سبحانی در تبیین این تقسیم‌بندی می‌نویسد:

«لطف محصل مقدماتی است که اگر انجام نشوند، هدف آفرینش تحقق پیدا نمی‌کند و خلقت انسان عبث و لغو خواهد بود... و لطف به معنای مقرب، مقدماتی که با وجود آن‌ها مکلف به انجام تکالیف و طاعات نزدیک شده و غرض از تکلیف به‌صورت آسان تحقق می‌پذیرد» (8).

ج) دیدگاه اشاعره

اشاعره با رویکرد متفاوتی به این قاعده نگاه می‌کنند. آنان به دلیل تأکید بر قدرت مطلق الهی و نفی هرگونه وجوب بر خداوند، قاعده لطف را به معنای وجوب عقلی بر خداوند نمی‌پذیرند (13). در نظر اشاعره، خداوند آزاد است و هیچ عمل خاصی بر او واجب نیست، اگرچه او به فضل و کرم خویش نسبت به بندگان لطف می‌کند.

فخر رازی در رد وجوب لطف می‌گوید:

«برای ما از شرع جز حکمی ثابت نیست و بر شرع حاکمی وجود ندارد. پس چیزی بر او واجب نیست... و نیز به این دلیل که لطف، داعی را ترجیح می‌دهد به‌گونه‌ای که به حد الجاء منتهی شود و افاده می‌کند و داعی و اصل به این حد، شیء ممکن‌الوجود است و خداوند بر جمیع ممکنات قادر است، بنابراین قادر بر ایجاد داعی منتهی به این حد از طریقی غیر از واسطه (لطف) خواهد بود» (14).

خواجه نصیرالدین طوسی در پاسخ به این استدلال می‌نویسد:

«وجوب لطف به معنی حکم شرعی مصطلح نزد فقهاء نیست، بلکه وجوب به این معنا است که فعل به‌گونه‌ای باشد که اگر کسی آن را ترک کند مستحق ذم باشد... چون خداوند عادل است و خداوند قادر است بر انجام لطف... که مقتضای رحمت الهی آن است که فعل لطف را نسبت به آن‌ها انجام دهد» (6).

مبانی فلسفه مشاء

اصول بنیادین فلسفه مشاء

فلسفه مشاء یکی از مهم‌ترین جریان‌های فلسفی در تاریخ اندیشه اسلامی است که به دنبال ارسطو و فلاسفه یونانی شکل گرفت و توسط فیلسوفانی چون فارابی و ابن‌سینا به اوج خود رسید. واژه «مشاء» از ریشه عربی «مشی» به معنای راه رفتن گرفته شده و اشاره به روش تدریس ارسطو دارد که هنگام تعلیم در میان شاگردان راه می‌رفت.

الف) تمایز وجود و ماهیت

یکی از محوری‌ترین اصول فلسفه مشاء، تمایز میان وجود و ماهیت است. در این نظام، واجب‌الوجود تنها موجودی است که وجود او عین ذات اوست و سایر موجودات ممکن‌الوجود هستند که وجودشان غیر از ماهیتشان است (14). این تمایز بنیادین، اساس تبیین رابطه خالق و مخلوق در فلسفه مشاء را تشکیل می‌دهد.

ابن‌سینا در الاشارات و التنبیهات می‌نویسد: «الشیء اما ان یکون واجب الوجود او ممکن الوجود» (15). بر این اساس، واجب‌الوجود آن است که وجودش از ذات خودش است و نیازی به علت ندارد، در حالی که ممکن‌الوجود برای وجودش نیازمند علت است.

ب) نظریه صدور

نظریه صدور که محوری‌ترین نظریه فلسفه مشاء در تبیین چگونگی آفرینش است، بیان می‌کند که از واحد بسیط نمی‌تواند چیزی جز واحد صادر شود. بنابراین، از واجب‌الوجود ابتدا عقل اول صادر می‌شود و سپس به‌تدریج سایر عقول و موجودات عالم (6).

فارابی در آراء اهل المدینه الفاضله توضیح می‌دهد که عقل اول از تعقل ذات واجب صادر می‌شود، سپس از تعقل عقل اول به ذات خود و به واجب، عقل ثانی، نفس فلک اول و جسم فلک اول صادر می‌شوند (16).

این صدور نه بر اساس اراده زمانی، بلکه بر اساس ضرورت وجودی صورت می‌گیرد، به‌گونه‌ای که وجود معلول لازمه ذاتی علت تام است.

ج) عقول طولی

در نظام فلسفه مشاء، میان واجب‌الوجود و عالم ماده، سلسله‌ای از عقول مجرد وجود دارند که به‌صورت طولی از یکدیگر صادر می‌شوند. این عقول که تعداد آن‌ها بر اساس تعداد افلاک نه‌گانه، ده عقل هستند، نقش واسطه فیض را در افاضه وجود به موجودات پایین‌تر ایفا می‌کنند.

ابن‌سینا درباره این عقول می‌نویسد: «العقل الاول یعقل ذاته و یعقل مبدئه، فمن حیث یعقل مبدئه یصدر عنه عقل ثان، و من حیث یعقل ذاته یصدر عنه نفس الفلک الاول و جسم الفلک» (15).

د) ضرورت وجودی

اصل ضرورت وجودی بیان می‌کند که وقتی علت تام موجود باشد، معلول به ضرورت وجودی موجود می‌شود. این اصل که در کنار اصل استحاله تسلسل و دور قرار دارد، پایه منطقی نظریه صدور را تشکیل می‌دهد (14).

از دیدگاه فلاسفه مشاء، واجب‌الوجود به حکم کمال مطلق خویش، فیض و خیر محض است و فیضان از او نه به اراده زمانی، بلکه به ضرورت ذاتی صورت می‌گیرد.

نظریه فیض و عنایت در فلسفه مشاء

فیض در فلسفه مشاء به معنای جاری شدن وجود از واجب‌الوجود به ممکنات است. این فیضان بر اساس سنخیت و استعداد ممکنات صورت می‌گیرد و نظام طولی دارد. عنایت الهی نیز همان علم واجب‌الوجود به نظام احسن است که بر اساس آن، موجودات به بهترین نحو ممکن آفریده می‌شوند.

ابن‌سینا در الشفاء می‌نویسد: «ان العنایه هی علمه تعالی بذاته من حیث هی مبدأ لوجود کل موجود علی احسن نظام» (17). به عبارت دیگر، عنایت همان علم الهی به نظام احسن است که موجب می‌شود موجودات به بهترین صورت ممکن موجود شوند.

فارابی نیز در فصوص الحکم به این نکته اشاره می‌کند که خداوند به همه موجودات عنایت دارد و این عنایت بر اساس مرتبه وجودی هر موجود متفاوت است (16).

جایگاه عدالت و حکمت الهی

عدالت در فلسفه مشاء نه صرفاً به معنای جزا و مکافات، بلکه به معنای وضع هر چیز در جای مناسب خود تلقی می‌شود. این عدالت که ریشه در حکمت الهی دارد، خود زمینه‌ساز لطف می‌گردد.

حکمت الهی در فلسفه مشاء به معنای علم خداوند به نظام احسن و ایجاد آن است. بر این اساس، هر آنچه در عالم وجود دارد، بر طبق حکمت الهی و به بهترین نحو ممکن است. ابن‌سینا تصریح می‌کند که خداوند حکیم است و حکمت او اقتضا می‌کند که موجودات را به بهترین صورت ممکن بیافریند (17).

عدالت الهی نیز در همین چارچوب تبیین می‌شود: خداوند با قرار دادن هر موجود در جایگاه شایسته‌اش، عدالت را اجرا می‌کند. این نظریه که گاه «نظریه نظام احسن» نامیده می‌شود، بیان می‌دارد که عالم موجود، بهترین عالم ممکن است.

مبانی حکمت متعالیه اصول چهارگانه حکمت متعالیه

حکمت متعالیه که به دست صدرالمتألهین شیرازی (ملاصدرا) بنیان‌گذاری شد، بر چهار اصل بنیادی استوار است که هر یک جنبه مهمی از نظام هستی‌شناختی این مکتب را تشکیل می‌دهد.

الف) اصالت وجود

اصالت وجود، به‌عنوان اولین و مهم‌ترین اصل حکمت متعالیه، بیان می‌دارد که وجود امری اصیل و ماهیت امری اعتباری است. این اصل که مقابل اصالت ماهیت است، پایه و اساس سایر اصول حکمت متعالیه را تشکیل می‌دهد (18).

ملاصدرا در اسفار می‌نویسد: «الوجود اصیل و الماهیه اعتباریه» (18). بر این اساس، تمام کمالات و حقایق به وجود تعلق دارند و ماهیت صرفاً مفهومی ذهنی است که برای تمیز موجودات به کار می‌رود.

این اصل پیامدهای عمیقی در الهیات دارد، زیرا بر اساس آن، خداوند وجود محض و بی‌قید است و تمام موجودات دیگر درجاتی از وجود هستند که به تناسب قرب و بُعد از وجود محض، کمال دارند.

ب) تشکیک وجود

تشکیک وجود یا وحدت تشکیکی وجود، بیان می‌دارد که وجود دارای مراتب مختلف است که همه آن‌ها حقیقتی واحد دارند، اما در شدت و ضعف متفاوت‌اند. این وحدت که با کثرت مراتب همراه است، امکان توجیه تنوع موجودات را در عین حفظ وحدت حقیقی فراهم می‌آورد (18).

ملاصدرا تشکیک را چنین توضیح می‌دهد: «الوجود حقیقه واحده ذات مراتب مختلفه فی الشده و الضعف» (18). بر این اساس، تمام موجودات در حقیقت وجود مشترکند، اما هر یک مرتبه‌ای از وجود را دارند.

این اصل برای تبیین لطف الهی اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا بر اساس آن، لطف نیز مراتب مختلفی دارد که متناسب با مراتب وجودی موجودات است.

ج) حرکت جوهری

حرکت جوهری یکی از نظریه‌های انقلابی ملاصدرا در فلسفه اسلامی محسوب می‌شود. بر اساس این اصل، جوهر قابل حرکت است و تمام موجودات مادی در حرکت دائمی به سوی کمال قرار دارند. این حرکت نه‌تنها در عرض، بلکه در جوهر نیز صورت می‌گیرد و موجب تغییر و تحول ذاتی اشیاء می‌شود.

ملاصدرا می‌نویسد: «الحرکه الجوهریه هی التغیر التدریجی فی ذات الجوهر» (18). بر این اساس، تمام عالم طبیعت در حرکت جوهری قرار دارد و هر لحظه تغییر و تحول می‌یابد.

این اصل برای فهم لطف الهی در حکمت متعالیه بسیار مهم است، زیرا لطف در این نظام نه به‌صورت ایستا، بلکه به‌صورت پویا و در فرایند حرکت جوهری انسان به سوی کمال تبیین می‌شود.

د) اتحاد عاقل و معقول

اتحاد عاقل و معقول، چهارمین اصل حکمت متعالیه، در حوزه نظریه شناخت مطرح می‌شود و بیان می‌دارد که در مراتب عالی شناخت، شناسا و شناخته‌شده متحد می‌گردند. این اتحاد که در شناخت عقلی کامل رخ می‌دهد، امکان شناخت حقیقی را تضمین می‌کند.

ملاصدرا تصریح می‌کند: «النفس اذا عقلت شیئاً صارت عین ذلک الشیء» (18). بر این اساس، در شناخت عقلی کامل، نفس با معقول متحد می‌شود. این اصل در تبیین چگونگی دریافت لطف الهی توسط انسان نقش دارد، زیرا بر اساس آن، انسان در مراتب عالی کمال می‌تواند با لطف الهی متحد شود.

نظام هستی‌شناختی ملاصدرا

مراتب وجود در نظام ملاصدرا بر اساس اصل تشکیک وجود تنظیم شده است. او وجود را دارای مراتب مختلفی می‌داند که از عقول مجرد تا موجودات مادی را در بر می‌گیرد. هر مرتبه از وجود، کمالات خاص خود را دارد و در عین حال، تمام مراتب در حقیقت واحد وجود شرکت می‌کنند.

ملاصدرا این مراتب را به ترتیب زیر تقسیم می‌کند: ۱. وجود واجب (خداوند) ۲. عقول مجرده ۳. نفوس مجرده ۴. نفوس متعلق به ماده ۵. صور مادی ۶. ماده اولی (18).

نسبت واجب و ممکن در حکمت متعالیه بر پایه اصل اصالت وجود تبیین می‌شود. واجب‌الوجود وجود محض و بی‌قید است، در حالی که ممکنات دارای وجود مقید و محدود هستند. این نسبت که مبتنی بر فقر ذاتی ممکنات به واجب است، رابطه عمیق وابستگی و نیاز را بین خالق و مخلوق نشان می‌دهد.

فیض و عنایت الهی در حکمت متعالیه

فیض در حکمت متعالیه نیز به معنای جاری شدن وجود از واجب‌الوجود به ممکنات است، اما با تفاوت‌هایی نسبت به فلسفه مشاء. در حکمت متعالیه، فیض نه از طریق واسطه‌های جداگانه (عقول طولی)، بلکه به‌صورت مستقیم و بر اساس مراتب تشکیکی وجود صورت می‌گیرد.

ملاصدرا می‌نویسد: «الفیض من الواجب علی الممکنات مستمر دائم لا انقطاع له» (18). بنابراین، فیضان الهی دائمی و بی‌وقفه است و همه موجودات به تناسب استعداد و مرتبه وجودی‌شان از این فیض بهره‌مند می‌شوند.

عنایت الهی نیز در حکمت متعالیه به معنای علم فعلی خداوند به موجودات است که همراه با ایجاد و حفظ آن‌هاست. این عنایت نه صرفاً علم ذهنی، بلکه علم حضوری و فعلی است که عین ایجاد موجودات است.

قاعده لطف در فلسفه مشاء

مبانی متافیزیکی لطف در فلسفه مشاء نسبت لطف با نظریه صدور

در فلسفه مشاء، لطف در چارچوب نظریه صدور تبیین می‌شود. بر اساس این نظریه، تمام موجودات از واجب‌الوجود به‌صورت طولی و از طریق عقول مجرد صادر می‌شوند. لطف الهی نیز در این نظام، جزئی از فیضان کلی الهی محسوب می‌شود که در مراتب مختلف صدور تجلی می‌یابد.

فارابی در آراء اهل المدینه الفاضله توضیح می‌دهد که واجب‌الوجود به حکم کمال مطلق خویش، نمی‌تواند از فیضان خیر به موجودات امتناع کند. این فیضان که شامل تمام جنبه‌های وجودی موجودات است، لطف الهی را نیز در برمی‌گیرد (16).

ابن‌سینا نیز در الشفاء بیان می‌کند که عنایت الهی که همان علم او به نظام احسن است، مستلزم آن است که خداوند هر موجودی را به بهترین نحو ممکن بیافریند و آن را با لطف و عنایت خاص خود هدایت کند (17).

بنابراین، لطف در نظام صدوری مشاء جزء لاینفک فیضان الهی است و نه امری اضافی یا اختیاری، بلکه نتیجه ضروری کمال الهی و عنایت اوست.

لطف و عقول طولی

در نظام فلسفه مشاء، عقول طولی نقش واسطه فیض را ایفا می‌کنند. این عقول نه‌تنها در افاضه وجود به موجودات پایین‌تر نقش دارند، بلکه در هدایت و لطف نسبت به آن‌ها نیز مؤثرند.

فارابی معتقد است که عقل فعال (آخرین عقل در سلسله عقول) نقش مستقیمی در هدایت نفوس انسانی دارد و با افاضه صور عقلی و معقولات به نفوس، آن‌ها را به سوی کمال رهنمون می‌شود (16). این هدایت که از مصادیق بارز لطف الهی است، از طریق عقل فعال صورت می‌گیرد.

ابن‌سینا نیز تأکید می‌کند که عقل فعال با افاضه صور به نفوس انسانی، آن‌ها را در مسیر تکامل عقلانی یاری می‌کند و این یاری، نوعی لطف الهی محسوب می‌شود که از طریق واسطه (عقل فعال) به انسان می‌رسد (15).

لطف و ضرورت وجودی

یکی از ویژگی‌های بارز لطف در فلسفه مشاء، ضروری بودن آن است. بر اساس اصل ضرورت وجودی، وقتی علت تام موجود باشد، معلول به ضرورت موجود می‌شود. از آنجا که واجب‌الوجود علت تام است و کمال مطلق دارد، فیضان او به موجودات ـ که شامل لطف نیز می‌شود ـ ضروری است نه اختیاری.

فخر رازی در تفسیر این نظریه می‌نویسد: «واجب‌الوجود به حکم کمال ذاتی خویش، نمی‌تواند از افاضه خیر به ممکنات امتناع کند، زیرا امتناع از خیر نقص است و واجب‌الوجود منزه از هرگونه نقص است» (14).

بنابراین، لطف الهی در فلسفه مشاء نتیجه ضروری کمال الهی است و نه امری که خداوند می‌تواند آن را انجام دهد یا ندهد. این نگرش که با نگرش متکلمان متفاوت است، لطف را از حوزه اختیار الهی خارج و آن را در حوزه ضرورت وجودی قرار می‌دهد.

دیدگاه فارابی درباره لطف لطف در مدینه فاضله

فارابی در کتاب آراء اهل المدینه الفاضله، اگرچه به‌طور صریح از واژه «لطف» استفاده نکرده، اما مفهوم آن را در قالب «عنایت» و «فیض» الهی تبیین می‌کند. او معتقد است که واجب‌الوجود به حکم کمال مطلق خویش، عنایت خاصی نسبت به موجودات دارد و این عنایت در همه مراتب هستی، از عقول مجرد تا موجودات مادی، تجلی می‌یابد.

فارابی می‌نویسد: «السبب الاول یفیض علی کل موجود بحسب استعداده و قابلیته» (16). بر این اساس، فیضان الهی ـ که شامل لطف نیز می‌شود ـ به تناسب استعداد هر موجود صورت می‌گیرد.

در مورد انسان، فارابی تأکید می‌کند که عقل فعال با افاضه معقولات به نفس انسانی، او را در مسیر کمال عقلانی و سعادت هدایت می‌کند. این هدایت که همان لطف الهی است، موجب می‌شود انسان به کمال نهایی خود که همان اتصال به عقل فعال است، دست یابد (16).

نسبت لطف با عنایت و عدالت

فارابی عنایت الهی را علم خداوند به نظام احسن و ایجاد آن می‌داند. او معتقد است که خداوند با علم خود به اینکه کدام نظام بهترین است، آن را ایجاد می‌کند و این خود عین عنایت است (16).

لطف در این چارچوب، جزئی از عنایت کلی الهی محسوب می‌شود. خداوند با قرار دادن هر موجود در جایگاه شایسته‌اش و فراهم آوردن امکانات لازم برای رسیدن به کمال، لطف خود را نسبت به آن موجود اعمال می‌کند.

عدالت نیز در نظر فارابی به معنای وضع هر چیز در جای مناسب خود است. بنابراین، لطف الهی که موجب می‌شود هر موجود در جایگاه مناسب خود قرار گیرد و به کمال شایسته خود برسد، خود تجلی عدالت الهی است.

دیدگاه ابن‌سینا درباره لطف لطف در نظام الهیات ابن‌سینا

ابن‌سینا در بخش الهیات کتاب الشفاء، به تفصیل درباره عنایت الهی و نظام احسن بحث می‌کند که در آن مفهوم لطف نیز جای می‌گیرد. او معتقد است که عنایت الهی همان علم واجب‌الوجود به ذات خویش است از آن حیث که مبدأ وجود تمام موجودات به احسن نظام است (17).

این علم الهی که همراه با ایجاد موجودات است، مستلزم آن است که هر موجود به بهترین نحو ممکن آفریده شود و با لطف و عنایت خاص هدایت گردد. بنابراین، لطف الهی نه امری جداگانه و اضافی، بلکه جزء لاینفک عنایت کلی الهی است.

لطف و نظام احسن

نظریه نظام احسن یکی از محوری‌ترین نظریات ابن‌سینا در الهیات است. او معتقد است که عالم موجود، بهترین عالم ممکن است و هرگونه تغییری در آن، موجب کاهش کمال کلی نظام خواهد شد (17).

لطف الهی در این چارچوب به این معناست که خداوند با علم خود به نظام احسن، هر موجودی را به‌گونه‌ای آفریده که در کلیت نظام، بهترین نقش را ایفا کند. این لطف شامل فراهم آوردن امکانات لازم برای کمال‌یابی هر موجود به تناسب جایگاه او در نظام کلی است.

در مورد انسان، این لطف به‌صورت افاضه معقولات توسط عقل فعال، فراهم آوردن شرایط مناسب برای تکامل عقلانی و اخلاقی، و هدایت او به سوی سعادت نهایی تجلی می‌یابد.

رابطه لطف با واجب و ممکن

ابن‌سینا رابطه لطف الهی با واجب و ممکن را بر اساس اصل ضرورت وجودی تبیین می‌کند. او معتقد است که از آنجا که واجب‌الوجود کمال مطلق است و فقر و نقصی ندارد، فیضان او ـ که شامل لطف نیز می‌شود ـ ضروری است (15).

ممکنات نیز به حکم فقر ذاتی خویش، همواره نیازمند فیض الهی هستند. این نیاز که شامل نیاز به وجود، بقا و کمال است، از طریق لطف الهی برآورده می‌شود. بنابراین، رابطه واجب و ممکن، رابطه‌ای است که در آن واجب به حکم کمال خویش فیض می‌دهد و ممکن به حکم فقر خویش فیض می‌پذیرد، و لطف الهی همان تجلی این فیضان در هدایت ممکنات به سوی کمال است.

کارکردهای لطف در فلسفه مشاء

لطف در نظام آفرینش

یکی از مهم‌ترین کارکردهای لطف در فلسفه مشاء، نقش آن در نظام آفرینش است. لطف الهی موجب می‌شود که هر موجود با استعداد و قابلیت مناسب آفریده شود و در جایگاه شایسته خود در نظام کلی هستی قرار گیرد.

فارابی و ابن‌سینا هر دو تأکید می‌کنند که واجب‌الوجود با علم خود به نظام احسن، موجودات را به‌گونه‌ای می‌آفریند که هر یک بهترین نقش ممکن را در کلیت نظام ایفا کنند (16, 17). این آفرینش حکیمانه که بر اساس لطف و عنایت الهی صورت می‌گیرد، تضمین‌کننده کمال نظام است.

لطف در هدایت انسان

در مورد انسان، لطف الهی به‌صورت خاص‌تری تجلی می‌یابد. عقل فعال که آخرین عقل در سلسله عقول است، نقش مستقیمی در هدایت نفوس انسانی دارد. این هدایت از طریق افاضه معقولات و صور عقلی به نفس انسانی صورت می‌گیرد (16).

ابن‌سینا تصریح می‌کند که انسان با دریافت فیض از عقل فعال، می‌تواند به کمال عقلانی خود برسد و به مرتبه عقل مستفاد دست یابد. این فرایند که نوعی لطف الهی محسوب می‌شود، امکان سعادت نهایی انسان را فراهم می‌آورد (15).

علاوه بر این، فارابی معتقد است که بعثت انبیاء و ارسال ادیان نیز از مصادیق لطف الهی است که به واسطه عقل فعال صورت می‌گیرد. پیامبران با دریافت فیض خاص از عقل فعال، قوانین و تعالیمی را به مردم ابلاغ می‌کنند که موجب سعادت دنیوی و اخروی آنان می‌شود (16).

لطف و مسئله شر

یکی از چالش‌های مهم در فلسفه مشاء، توجیه وجود شر در عالم است. ابن‌سینا برای حل این مسئله، نظریه «شر نسبی» را مطرح می‌کند. او معتقد است که شر امر وجودی نیست، بلکه عدم کمال است (17).

در این چارچوب، لطف الهی به این معناست که خداوند در نظام احسن، هر موجودی را با کمالات مناسب آفریده و اگر موجودی فاقد بعضی کمالات است، این فقدان به خاطر عدم استعداد آن موجود برای دریافت آن کمالات است، نه به خاطر نقص در لطف الهی.

بنابراین، وجود شر در عالم، منافاتی با لطف الهی ندارد، زیرا در نظام احسن، بعضی موجودات به حکم جایگاه خود در نظام، فاقد بعضی کمالات هستند و این خود تضمین‌کننده کمال کلی نظام است.

قاعده لطف در حکمت متعالیه

مبانی متافیزیکی لطف در حکمت متعالیه

لطف و اصالت وجود

در حکمت متعالیه، اصل اصالت وجود پایه تبیین تمام مسائل فلسفی و کلامی است. بر اساس این اصل، تمام کمالات و حقایق به وجود تعلق دارند و ماهیت امری اعتباری است (18).

لطف الهی نیز در این چارچوب، کمالی وجودی محسوب می‌شود که از واجب‌الوجود به ممکنات فیض می‌یابد. ملاصدرا تصریح می‌کند که خداوند وجود محض و کمال محض است و تمام کمالات موجود در عالم، تجلی از کمالات الهی هستند (18).

بنابراین، لطف الهی نه امری جداگانه و خارج از وجود، بلکه خود یکی از مراتب و تجلیات وجودی است که در موجودات ظهور می‌یابد. این نگرش که متمایز از نگرش مشائین است، لطف را به حوزه هستی‌شناسی وارد و آن را جزء لاینفک وجود می‌سازد.

لطف و تشکیک وجودی

اصل تشکیک وجود که یکی از محوری‌ترین اصول حکمت متعالیه است، امکان تبیین مراتب مختلف لطف را فراهم می‌آورد. بر اساس این اصل، وجود دارای مراتب مختلفی است که در شدت و ضعف متفاوت‌اند (18).

ملاصدرا معتقد است که لطف الهی نیز دارای مراتب مختلفی است که متناسب با مراتب وجودی موجودات، به آن‌ها فیض می‌یابد. به عبارت دیگر، هر موجود به اندازه مرتبه وجودی خود، از لطف الهی بهره‌مند می‌شود (18).

این نگرش موجب می‌شود که لطف الهی نه به‌صورت یکسان، بلکه به‌صورت متناسب با استعداد و مرتبه هر موجود تبیین شود. عقول مجرد از مرتبه‌ای از لطف برخوردارند، نفوس انسانی از مرتبه دیگری، و موجودات مادی از مرتبه پایین‌تری.

این تشکیک در لطف، توجیه‌کننده تفاوت در بهره‌مندی موجودات مختلف از لطف الهی است و منافاتی با عدالت الهی ندارد، زیرا هر موجود به اندازه ظرفیت وجودی خود، از لطف بهره‌مند می‌شود.

لطف و حرکت جوهری

یکی از مهم‌ترین تمایزات حکمت متعالیه با فلسفه مشاء در تبیین لطف، نقش اصل حرکت جوهری است. بر اساس این اصل، تمام موجودات مادی در حرکت دائمی به سوی کمال قرار دارند و این حرکت نه‌تنها در عرض، بلکه در جوهر نیز صورت می‌گیرد (18).

لطف الهی در این چارچوب، نه به‌صورت ایستا و ثابت، بلکه به‌صورت پویا و در فرایند حرکت جوهری تبیین می‌شود. ملاصدرا معتقد است که خداوند با لطف خود، موجودات را در مسیر حرکت جوهری به سوی کمال هدایت می‌کند و این هدایت خود نوعی لطف پویا و تکاملی است (18).

در مورد انسان، این لطف به‌صورت خاص‌تری تجلی می‌یابد. انسان در حرکت جوهری خود از مرتبه قوه به سوی مرتبه فعل حرکت می‌کند و در این مسیر، لطف الهی او را یاری و هدایت می‌کند. این لطف نه یک‌باره و در یک لحظه، بلکه تدریجی و در طول فرایند حرکت جوهری صورت می‌گیرد.

این نگرش که متمایز از نگرش ایستای مشائین است، لطف را به مثابه نیرویی پویا و تکامل‌بخش تلقی می‌کند که در تمام مراحل سیر تکاملی انسان، او را همراهی می‌کند.

دیدگاه ملاصدرا درباره لطف لطف در اسفار اربعه

ملاصدرا در اسفار اربعه، اگرچه فصل یا بحث مستقلی با عنوان «لطف» ندارد، اما مفهوم لطف را در مباحث مختلف مانند عنایت الهی، عدالت، و سعادت انسان تبیین می‌کند.

در بحث عنایت الهی، ملاصدرا می‌نویسد: «العنایه الالهیه عباره عن علمه تعالی بنظام الخیر علی احسن وجه و اکمله» (18). بر این اساس، عنایت الهی که شامل لطف نیز می‌شود، همان علم خداوند به نظام خیر به بهترین وجه است.

او در جای دیگر تصریح می‌کند که خداوند با لطف خود، موجودات را به سوی کمال شایسته‌شان هدایت می‌کند و این هدایت بر اساس علم حضوری او به نیازها و استعدادهای هر موجود صورت می‌گیرد (18).

مراتب لطف بر اساس مراتب وجود

ملاصدرا بر اساس اصل تشکیک وجود، برای لطف الهی مراتب مختلفی قائل است. او معتقد است که هر موجود به اندازه مرتبه وجودی خود، از لطف الهی بهره‌مند می‌شود و این بهره‌مندی به‌صورت تشکیکی است (18).

مراتب لطف را می‌توان به ترتیب زیر تقسیم کرد:

۱. لطف نسبت به عقول مجرد: که به‌صورت افاضه کمالات عقلی و معرفتی است.

۲. لطف نسبت به نفوس مجرد: که به‌صورت هدایت به سوی کمالات نفسانی و معنوی است.

۳. لطف نسبت به نفوس انسانی: که شامل هدایت تکوینی و تشریعی است.

۴. لطف نسبت به موجودات مادی: که به‌صورت فراهم آوردن امکانات لازم برای بقا و تکامل است.

این تقسیم‌بندی نشان می‌دهد که لطف الهی جامع و فراگیر است و تمام موجودات را به تناسب مرتبه‌شان در بر می‌گیرد.

لطف و کمال‌یابی انسان

در مورد انسان، ملاصدرا بیان می‌کند که لطف الهی به‌صورت خاصی در فرایند کمال‌یابی او ظهور می‌یابد. انسان با بهره‌مندی از لطف الهی، می‌تواند از مرتبه قوه به مرتبه فعل، از نفس حیوانی به نفس عقلانی، و از عقل بالقوه به عقل بالفعل حرکت کند (18).

این حرکت که در چارچوب حرکت جوهری صورت می‌گیرد، بدون لطف الهی ممکن نیست. ملاصدرا تأکید می‌کند که انسان در هر مرحله از این سیر تکاملی، نیازمند لطف و یاری الهی است و خداوند با لطف خود، موانع را برمی‌دارد و زمینه‌های لازم را فراهم می‌آورد (18).

کارکردهای لطف در حکمت متعالیه لطف در سیر تکاملی انسان

یکی از مهم‌ترین کارکردهای لطف در حکمت متعالیه، نقش آن در سیر تکاملی انسان است. ملاصدرا معتقد است که انسان دارای چهار سفر عقلانی است: ۱. سفر از خلق به حق ۲. سفر در حق به حق ۳. سفر از حق به خلق ۴. سفر در خلق به حق (18).

در هر یک از این اسفار، لطف الهی به‌صورت خاصی تجلی می‌یابد و انسان را یاری می‌کند. در سفر اول، لطف به‌صورت هدایت تکوینی و تشریعی ظاهر می‌شود؛ در سفر دوم، به‌صورت افاضه معارف و کشوفات؛ در سفر سوم، به‌صورت امداد در هدایت خلق؛ و در سفر چهارم، به‌صورت کمال نهایی و اتصال به حق.

لطف و ولایت تکوینی

ملاصدرا معتقد است که یکی از مصادیق بارز لطف الهی، ولایت تکوینی اولیاء الهی است. اولیاء با بهره‌مندی از لطف خاص الهی، می‌توانند در هدایت دیگران نقش ایفا کنند و خود واسطه فیض و لطف الهی شوند (18).

این نگرش که ریشه در نظریه امامت شیعی دارد، بیان می‌کند که امامان معصوم با بهره‌مندی از لطف و عنایت خاص الهی، نقش هدایت تکوینی و تشریعی امت را بر عهده دارند و خود مظهر لطف الهی به شمار می‌روند.

لطف در معاد و بازگشت

ملاصدرا در بحث معاد، لطف الهی را در فرایند بازگشت انسان به حق نیز مؤثر می‌داند. او معتقد است که خداوند با لطف خود، انسانی که در دنیا سعی در کمال‌یابی داشته، در آخرت نیز او را به کمال نهایی می‌رساند (18).

این لطف که در معاد تجلی می‌یابد، شامل رفع حجاب‌ها، کشف حقایق، و رسیدن به لقاء الله است. بنابراین، لطف الهی نه‌تنها در دنیا، بلکه در آخرت نیز انسان را همراهی می‌کند و او را به کمال نهایی می‌رساند.

تحلیل تطبیقی قاعده لطف در دو نظام

یکی از مهم‌ترین نقاط اشتراک فلسفه مشاء و حکمت متعالیه، پذیرش ضرورت عقلی لطف است. هر دو نظام معتقدند که خداوند به حکم کمال مطلق خویش، نمی‌تواند از لطف نسبت به موجودات امتناع کند.

در فلسفه مشاء، این ضرورت بر اساس اصل ضرورت وجودی تبیین می‌شود: وقتی علت تام (واجب‌الوجود) موجود باشد، معلول (که شامل لطف نیز می‌شود) به ضرورت موجود می‌شود (15).

در حکمت متعالیه نیز، این ضرورت بر اساس اصالت وجود و کمال مطلق واجب‌الوجود تبیین می‌شود: خداوند که وجود محض و کمال محض است، نمی‌تواند از افاضه کمال ـ که شامل لطف نیز می‌شود ـ امتناع کند (18).

بنابراین، هر دو نظام بر این نکته اتفاق نظر دارند که لطف الهی لازمه کمال الهی است و نه امری اختیاری که خداوند می‌تواند آن را انجام دهد یا ندهد.

نقطه اشتراک دیگر، پیوند لطف با عدالت الهی است. هر دو نظام معتقدند که لطف الهی خود تجلی عدالت او محسوب می‌شود.

در فلسفه مشاء، عدالت به معنای وضع هر چیز در جای مناسب خود است و لطف الهی که موجب می‌شود هر موجود در جایگاه شایسته خود قرار گیرد، خود عین عدالت است (16).

در حکمت متعالیه نیز، عدالت به معنای دادن به هر موجود به اندازه استعداد و ظرفیت او است و لطف الهی که بر اساس تشکیک و متناسب با مرتبه هر موجود فیض می‌یابد، خود تجلی عدالت است (18).

لطف و هدایت انسان

هر دو نظام بر نقش کلیدی لطف در هدایت انسان تأکید دارند، اما مکانیزم و چگونگی این هدایت در دو نظام متفاوت است.

در فلسفه مشاء، هدایت انسان از طریق عقل فعال صورت می‌گیرد. عقل فعال که آخرین عقل در سلسله عقول طولی است، نقش واسطه فیض را در هدایت نفوس انسانی ایفا می‌کند. فارابی و ابن‌سینا معتقدند که عقل فعال با افاضه صور عقلی و معقولات به نفس انسانی، او را در مسیر کمال عقلانی یاری می‌کند (15, 16). این هدایت که از مصادیق بارز لطف الهی است، مستلزم آمادگی و استعداد نفس انسانی برای دریافت فیض است. در این نظام، لطف به‌صورت ایستا و ساختاری عمل می‌کند و نفس انسانی با تعقل و تجرد تدریجی از ماده، به مراتب عالی کمال دست می‌یابد.

در حکمت متعالیه، هدایت انسان تفسیری پویا و تکاملی دارد. ملاصدرا با تکیه بر اصل حرکت جوهری، معتقد است که انسان در حرکت دائمی به سوی کمال قرار دارد و لطف الهی در تمام مراحل این سیر تکاملی او را همراهی می‌کند (18). در این نظام، لطف نه‌تنها شامل هدایت عقلانی، بلکه هدایت معنوی، عرفانی و تشریعی را نیز در بر می‌گیرد. ملاصدرا تصریح می‌کند که انسان در چهار سفر عقلانی خود ـ از خلق به حق، در حق به حق، از حق به خلق، و در خلق به حق ـ نیازمند لطف الهی است و خداوند در هر مرحله، مطابق با استعداد و مرتبه وجودی انسان، لطف خاصی را بر او افاضه می‌کند.

تفاوت بنیادین در این است که در فلسفه مشاء، هدایت از طریق واسطه‌های جداگانه (عقل فعال) و به‌صورت خطی و ساختاری صورت می‌گیرد، در حالی که در حکمت متعالیه، هدایت مستقیم‌تر، پویاتر و متناسب با حرکت جوهری انسان است. همچنین، حکمت متعالیه بر ولایت تکوینی اولیاء الهی به‌عنوان مظهر لطف الهی تأکید می‌کند، در حالی که فلسفه مشاء این بُعد را به‌صورت برجسته مطرح نمی‌کند.

نقاط افتراق

اساسی‌ترین تفاوت میان دو نظام در مبانی هستی‌شناختی آن‌ها نهفته است که به‌طور مستقیم بر تبیین لطف تأثیر می‌گذارد.

الف) نظریه صدور در برابر اصالت وجود

در فلسفه مشاء، نظریه صدور پایه و اساس تبیین نظام هستی است. بر اساس این نظریه، از واحد بسیط (واجب‌الوجود) نمی‌تواند جز واحد صادر شود، و به همین دلیل موجودات به‌صورت طولی و از طریق عقول مجرد از خداوند صادر می‌شوند (6). در این ساختار، لطف الهی نیز در چارچوب این نظام صدوری و از طریق واسطه‌ها به موجودات می‌رسد.

در مقابل، حکمت متعالیه با اصالت وجود به‌عنوان اصل بنیادین خود، تمام کمالات و حقایق را به وجود نسبت می‌دهد و ماهیت را امری اعتباری می‌داند (18). بر این اساس، لطف الهی خود یک کمال وجودی است که بدون نیاز به واسطه‌های جداگانه، مستقیماً از واجب‌الوجود به ممکنات فیض می‌یابد. این تفاوت موجب می‌شود که در حکمت متعالیه، رابطه انسان با لطف الهی مستقیم‌تر و بدون واسطه‌های متعدد باشد.

ب) عقول طولی در برابر مراتب تشکیکی وجود

فلسفه مشاء با قائل شدن به عقول طولی (ده عقل مجرد)، ساختاری سلسله‌مراتبی و جدا از هم برای نظام هستی قائل است. در این نظام، لطف از طریق این عقول به موجودات پایین‌تر منتقل می‌شود (16).

حکمت متعالیه با تشکیک وجود، از نظام سلسله‌مراتبی جداگانه دست برداشته و همه موجودات را مراتب مختلف یک حقیقت واحد (وجود) می‌داند که در شدت و ضعف متفاوت‌اند (18).

بر این اساس، لطف الهی نیز دارای مراتب تشکیکی است و هر موجود به اندازه مرتبه وجودی خود از لطف بهره‌مند می‌شود، بدون نیاز به واسطه‌های جداگانه.

تفاوت در ماهیت لطف

الف) لطف ایستا در برابر لطف پویا

در فلسفه مشاء، لطف جنبه‌ای ایستا و ساختاری دارد. لطف الهی در چارچوب نظام احسن و صدور تبیین می‌شود و به‌عنوان بخشی از نظام ثابت کیهانی عمل می‌کند. در این نظام، هر موجود بر اساس جایگاه خود در نظام کلی، از لطف ثابت و مشخصی برخوردار است.

حکمت متعالیه با تکیه بر حرکت جوهری، تفسیری پویا و تکاملی از لطف ارائه می‌دهد. لطف در این نظام نیرویی دینامیک است که در فرایند حرکت جوهری انسان به سوی کمال، به‌صورت مستمر عمل می‌کند و متناسب با هر مرحله از تکامل، شکل متفاوتی به خود می‌گیرد (18). این نگرش، لطف را از یک مفهوم ساختاری به یک نیروی تکامل‌بخش تبدیل می‌کند.

ب) لطف ضروری در برابر لطف تشکیکی

در فلسفه مشاء، لطف بر اساس اصل ضرورت وجودی تبیین می‌شود. وقتی علت تام (واجب‌الوجود) موجود باشد، معلول (که شامل لطف نیز می‌شود) به ضرورت موجود می‌شود (15). این نگرش، لطف را به امری ضروری و لازمه ذاتی کمال الهی تبدیل می‌کند.

در حکمت متعالیه، اگرچه لطف لازمه کمال الهی است، اما با تشکیک وجودی تبیین می‌شود. لطف دارای مراتب مختلفی است که متناسب با درجات وجودی و استعداد هر موجود، به او افاضه می‌شود (18). این نگرش، انعطاف بیشتری در تبیین تنوع و تفاوت در بهره‌مندی موجودات از لطف الهی فراهم می‌آورد.

تفاوت در کارکردهای لطف

الف) لطف متافیزیکی در برابر لطف معنوی-تکاملی

فلسفه مشاء بر بُعد متافیزیکی و ساختاری لطف تأکید دارد. در این نظام، لطف عمدتاً در چارچوب نظام آفرینش، عنایت الهی و نظام احسن تبیین می‌شود و نقش آن در ساختار کلی هستی برجسته است (16, 17).

حکمت متعالیه بر بُعد معنوی، عرفانی و تکاملی لطف تمرکز دارد. در این نظام، لطف نه‌تنها در نظام آفرینش، بلکه در سیر تکاملی انسان، ولایت تکوینی، معاد و بازگشت به حق نقش محوری دارد (18). این رویکرد، کاربرد لطف را از حوزه متافیزیک محض به حوزه عملی و معنوی حیات انسان گسترش می‌دهد.

ب) هدایت از طریق واسطه در برابر هدایت مستقیم

در فلسفه مشاء، هدایت انسان از طریق واسطه (عقل فعال) صورت می‌گیرد و این واسطه نقش اساسی در انتقال لطف الهی به انسان دارد (16).

حکمت متعالیه با تأکید بر رابطه مستقیم انسان با خداوند و امکان اتحاد عاقل و معقول، هدایت مستقیم‌تری را ممکن می‌سازد. در این نظام، انسان می‌تواند بدون واسطه‌های متعدد، با لطف الهی ارتباط مستقیم برقرار کند (18).

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف تحلیل تطبیقی قاعده لطف در دو نظام فلسفی برجسته اسلامی ـ فلسفه مشاء و حکمت متعالیه ـ انجام شد. یافته‌های اصلی تحقیق را می‌توان در چهار محور خلاصه کرد:

نخست، در حوزه مبانی هستی‌شناختی، مشخص شد که تفاوت‌های بنیادین در مبانی متافیزیکی دو نظام، تأثیر مستقیم و عمیقی بر تبیین لطف دارد. فلسفه مشاء با تکیه بر نظریه صدور و عقول طولی، تفسیری ساختاری و سلسله‌مراتبی از لطف ارائه می‌دهد که در آن لطف از طریق واسطه‌ها به موجودات می‌رسد. در مقابل، حکمت متعالیه با اصول اصالت وجود، تشکیک وجودی و حرکت جوهری، تفسیری پویا، مستقیم و تکاملی از لطف ارائه می‌کند.

دوم، در حوزه ماهیت لطف، نشان داده شد که فلسفه مشاء لطف را امری ضروری و لازمه ذاتی کمال الهی می‌داند که بر اساس اصل ضرورت وجودی تبیین می‌شود. حکمت متعالیه نیز اگرچه لطف را لازمه کمال الهی می‌داند، اما با رویکرد تشکیکی، مراتب مختلفی برای آن قائل است که متناسب با درجات وجودی موجودات، به آن‌ها افاضه می‌شود. همچنین، لطف در فلسفه مشاء جنبه‌ای ایستا و ساختاری دارد، در حالی که در حکمت متعالیه، لطف نیرویی پویا و تکامل‌بخش است که در فرایند حرکت جوهری عمل می‌کند.

سوم، در حوزه کارکردهای لطف، مشخص شد که فلسفه مشاء عمدتاً بر بُعد متافیزیکی و ساختاری لطف در نظام آفرینش، عنایت الهی و نظام احسن تمرکز دارد. حکمت متعالیه ضمن پذیرش این کارکردها، بر ابعاد معنوی، عرفانی و تکاملی لطف در سیر چهارگانه عقلانی انسان، ولایت تکوینی و معاد تأکید می‌کند و بدین ترتیب، کاربرد لطف را از حوزه متافیزیک محض به حوزه عملی و معنوی حیات انسان گسترش می‌دهد.

چهارم، علی‌رغم تفاوت‌های بنیادین، هر دو نظام در سه محور اساسی اشتراک دارند: الف) پذیرش ضرورت عقلی لطف و آن را لازمه کمال الهی دانستن؛ ب) پیوند لطف با عدالت الهی و تلقی لطف به‌عنوان تجلی عدالت؛ ج) تأکید بر نقش کلیدی لطف در هدایت انسان به سوی کمال.

این تحقیق به سؤال اساسی خود ـ که مبانی و کارکردهای قاعده لطف در فلسفه مشاء و حکمت متعالیه چگونه قابل تحلیل تطبیقی است ـ پاسخ جامعی داد:

در پاسخ به سؤال فرعی نخست (مبانی هستی‌شناختی لطف در فلسفه مشاء)، مشخص شد که این مبانی عبارت‌اند از: نظریه صدور، عقول طولی، اصل ضرورت وجودی، تمایز وجود و ماهیت، نظریه فیض و عنایت، و تلقی از عدالت و حکمت الهی.

در پاسخ به سؤال فرعی دوم (مبانی متافیزیکی لطف در حکمت متعالیه)، روشن شد که این مبانی شامل: اصول چهارگانه حکمت متعالیه (اصالت وجود، تشکیک وجود، حرکت جوهری، اتحاد عاقل و معقول)، نظام هستی‌شناختی مبتنی بر مراتب وجود، و نسبت واجب و ممکن بر پایه فقر ذاتی است.

در پاسخ به سؤال فرعی سوم (نقاط اشتراک و افتراق)، نشان داده شد که نقاط اشتراک در سه محور ضرورت عقلی لطف، پیوند لطف با عدالت، و نقش لطف در هدایت انسان متمرکز است. نقاط افتراق نیز در سه حوزه مبانی هستی‌شناختی (صدور در برابر اصالت وجود)، ماهیت لطف (ایستا در برابر پویا)، و کارکردهای لطف (متافیزیکی در برابر معنوی-تکاملی) قابل تبیین است.

در پاسخ به سؤال فرعی چهارم (کارکردهای کلامی این تطبیق در مسائل الهیات معاصر)، می‌توان گفت که این تطبیق در حل مسائلی چون رابطه آزادی و هدایت الهی، نسبت عدالت و رحمت خداوند، مسئله شر و بلا، کرامت انسانی، و ضرورت بعثت انبیاء و ولایت امامان کاربرد دارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافعی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Kharrazi. The principle of divine grace and its applications in transcendent philosophy. 2004. p. 63-82.
2. Shaykh Mufid MiMiN. Early doctrinal statements. Qom: World Congress on Shaykh Mufid; 1992.
3. Sayyid Murtada AiH. The treasury in the science of theology. Qom: Islamic Publishing Institute; 1990.
4. Rabbani Golpayegani A. Examining the historical development of the principle of divine grace in Islamic theology. 2003. p. 111-25.
5. Qadi Abd al-Jabbar H. The comprehensive work on the topics of divine unity and justice. Cairo: Al-Dar al-Misriyyah; 1962.
6. Tusi KNa-D. Critique of the compendium. Beirut: Dar al-Adwa; 1985.
7. Allamah al-Hilli HiY. Unveiling the intended meaning. Qom: Islamic Publishing Institute; 1995.
8. Subhani J. Encyclopedia of Islamic beliefs and denominations. Qom: Imam Sadiq Research Institute; 2004.
9. Ibn Manzur MiM. The tongue of the Arabs. Beirut: Dar Sadir; 1993.
10. Farahidi KiA. The book of the letter Ayn. 2nd ed. Makhzumi M, Samarrai I, editors. Qom: Hijrat Publications; 1989.
11. Nawbakhti AI. The ruby in the science of theology. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library; 1992.
12. Bahrani AiM. Principles of the objective in the science of theology. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library; 1985.
13. Taftazani Sa-D. Commentary on the objectives. Qom: Al-Sharif al-Radi; 1988.
14. Razi Fa-DUiM. The compendium. Amman: Dar al-Razi; 1990.

15. Ibn Sina AAHiA. Pointers and reminders. Qom: Al-Balaghah Publications; 1983.
16. Farabi ANMiM. Opinions of the inhabitants of the virtuous city and their opposites. Beirut: Dar wa Maktabat al-Hilal; 1984.
17. Ibn Sina AAHiA. The healing: Metaphysics. Qom: Ayatollah Marashi Library; 1983.
18. Mulla Sadra Sa-DMiIS. Transcendent wisdom in the four intellectual journeys. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation; 2002.